

Háry bécsi utazása. Kodály Színházi nyitányának bemutatója*

Tanulmányom címe Eduard Mörike *Mozart prágai utazása* című novellájára utal, amelyben a zeneszerző és felesége – Bécs és Prága között félúton – pár kellemes órát tölt el egy cseh nemesi család körében. A történet természetesen fikció. Hasonló fiktív utazást tesz Kodály Zoltán főhőse, Háry János Bécsbe, ahol nemcsak a császár nagyrabecslését nyeri el, hanem a császár leánya, Mária Lujza is belészeret. A daljáték kortárs kritikuskai egyetértettek abban, hogy Háry Kodály hasonmása.¹ Mégsem csak ez a párhuzam bátorít fel arra, hogy a Színházi nyitány 1932. március 29-i bécsi ősbemutatóját részben fikcióként jellemezzem. Kodály Zoltán maga sem vett részt a Színházi nyitány koncertverziójának Musikvereinsaalbeli bemutatóján, amelyen a Bécsi Szimfonikusokat Robert Heger vezényelte. A Háry-nyitány – amely az 1926. október 16-i bemutatóra nem készült el – 1928. január 10-én szólalt meg először, három másik számmal együtt a budapesti Királyi Operaházban,² és a Háry-daljáték részeként felcsendült 1931. szeptember 26-án a kölni városi színház előadásán is. A nyitányt – mint arra a korabeli sajtódokumentumok utalnak – jelentősen meghúzták.³ A Háry nyitánya a „Sej, Nagyabonyban” szövegkezdetű népdallal zárul, amely később, a daljáték végén elvezet a darab apoteózisához. A koncertverzióhoz azonban Kodály egy új befejezést komponált, amely csak a nyitány tematikájához kapcsolódik, és a népdal elhagyása révén egyértelmű zárlattal rendelkezik.

* Tanulmányom német nyelvű változata 2012. június 15-én Bécsben hangzott el a Gesellschaft der Musikfreunde fennállásának 200. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakon. Köszönettel tartozom Kodály Zoltánné Péczely Saroltának, hogy áttekinthettem a budapesti Kodály Archivumban a Színházi nyitánnyal kapcsolatos összes fennmaradt dokumentumot.

¹ Szabolcsi Bence, „Háry János”, in uő., *Kodályról és Bartókról*, közr. Bónis Ferenc (Budapest: Zeneműkiadó, 1987), 64–70. Jemnitz Sándor, „Rendkívüli Filharmónia hangverseny – Kodály és Honegger szoltárai”, in *Jemnitz Sándor válogatott zenekritikái*, közr. Lampert Vera (Budapest: Zeneműkiadó, 1973), 142–145. 142. A kritika megjelenésének dátuma: 1928. február 5.

² Lásd ehhez Szabolcsi Bence 1928-as beszámolóját: „A Háry János új számai”, in uő., *Kodályról és Bartókról*, i. m. (1. lábjegyzet), 83–85.

³ Breuer János, *Kodály-kalauz* (Budapest: Zeneműkiadó, 1982), 152.

Ez a változat, amelyet Kodály – Emma asszony háztartási naplójának tanúsága szerint⁴ – 1931. december 4-én fejezett be, 1932-ben jelent meg az Universal Editionnál.⁵ Kodály 1932. február 29-én kelt, az Universal Editionnak címzett leveléből tudjuk, hogy a nyomtatásra előkészített kéziratot már 1931 elején elküldte a kiadónak, amely azonban nem reagált a küldeményre.⁶ Ugyanakkor március 21-én engedélyt kértek Kodálytól, hogy a partitúrát egyes helyeken meghúzzassák.⁷ A Kodály-kutatás mindeddig bizonytalan is volt abban, hogy a bécsi ősbemutató valóban lezajlott-e,⁸ mivel Kodály ezt a levelet csak április 25-én, azaz majdnem egy hónappal a bemutatót követően válaszolta meg. Mindazonáltal beleegyezését adta a partitúra rövidítéséhez:

Bezügl.[ich] der Hány-Ouverture macht mir erst die zufällige Ankunft Prof.[essor] Hegers hier die Antwort auf Ihre w.[erten] Zeilen vom 21sten möglich. Ich entnehme seinen Worten dass er nur eine ad. lib.[itum]-Kürzung die mit vi = = de angezeigt werden soll, vorschlägt. Da willige ich natürl.[ich] ohne Weiteres ein, und das hat ja auf die Herstellungsarbeiten keinen weiteren Einfluß.⁹

[Ami a Hány-nyitányt illeti: professzor Heger váratlan itteni felbukkanása lehetővé teszi, hogy válaszoljak 21-i becses soraikra. Arra következettek szavaiból, hogy csak egy ad libitum rövidítést javasol, amit egy vi = = de jelzéssel lehet megadni. Ebbe minden további nélkül beleegyezek, hiszen mindez nem befolyásolja az előállítási munkálatokat.]

A levél egyértelművé teszi, hogy Robert Heger tájékoztatta Kodályt a kiadó javaslatáról. A két muzsikus személyesen tárgyalhatta meg a kérdést, mivel Heger 1932. április 23-án a Székesfővárosi Zenekar és Énekkar élén a Zeneakadémián vezényelte Händel Messiasát.¹⁰ Kodály látszólag kései válaszából kiviláglik, hogy a rövidítési javaslat nemcsak a már lezajlott ősbemutatót érintette: feltehetően éppen Heger tapasztalatai készítették a kiadót arra, hogy felvesse az ad libitum húzás lehetőségét. Az 1932-es első, illetve az 1952-es második kiadás¹¹ ugyanakkor semmi nyomát nem őrzi e javaslatnak. Amint Breuer János felhívta rá a figyelmet, Kodály maga is hajlott arra, hogy az első hallási élmények – gyakran az ősbemutató – után revideálja kompozícióit.¹² A Színházi nyitány új változatát azonban csak 1932. december 11-én hallhatta először Budapesten.¹³

⁴ Jelzete a budapesti Kodály Archívumban: H.N. 1931. 240.

⁵ Zoltán Kodály, *Theater-Ouverture* (Wien: Universal Edition, 1932).

⁶ Legány Dezső–Legány Dénes (szerk.), *Zoltán Kodály Letters in English, French, German, Italian, Latin* (Budapest: Argumentum-Kodály Archívum, 2002), 191.

⁷ Erről Kodály válaszleveléből szerzünk tudomást: Legány–Legány, i. m., 194.

⁸ Breuer bizonytalanként hivatkozik a bemutatóra: Breuer, i. m. (3. lábjegyzet), 153. Eőse nem is említi a Kodály életét napról napra feldolgozó könyvében: Eőse László, *Kodály Zoltán életének krónikája* (Budapest: Zeneműkiadó, 1977).

⁹ Legány–Legány, i. m. (6. lábjegyzet), 194.

¹⁰ Az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Budapesti Hangversenykatalógusa alapján.

¹¹ Zoltán Kodály, *Theater-Ouverture* (Wien: Universal Edition, 1952).

¹² Breuer János, „Kodály korrekciói kiadott műveiben”, in uő., *Kodály és kora* (Kecskemét: Kodály Intézet, 2002), 30–45.

¹³ Az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Budapesti Hangversenykatalógusa alapján.

Robert Heger közvetítésével a kiadó arra is megkérte Kodályt, adjon új címet kompozíciójának. A javasolt Daljáték-nyitány (Singspiel-Ouverture) azonban sem Kodálynak, sem a karmesternek nem tetszett, mivel – mint Kodály fogalmazott – a hallgató olyasmit vár, ami a kompozícióval nem áll összhangban.¹⁴ A Musikvereinsaalban még „Ouverture zum János Hány” címen szólalt meg a zenekari darab.¹⁵ Robert Heger azonban aggódott amiatt, hogy a közönség azt fogja hinni, a nyitány a Hány-szvithez íródott.¹⁶ Feltehetően az átlag hangverseny-látogató nem értesült arról, hogy az 1927-es népszerű szvit egy daljáték részeit tartalmazza. Kétségtelen, hogy a szvit – az 1929-es Marosszéki táncok mellett – a legismertebb Kodály-művek közé tartozott. Az Anbruch folyóirat adatai szerint 1932-ben a Marosszéki táncok tízszer, a Hány-szvit hatszor szólalt meg a világ nagyvárosaiban.¹⁷ Maguk a Bécsi Szimfonikusok is, akik a Színházi nyitány ősbemutatóját abszolválták, kétszer játszották abban az évben a Marosszéki táncokat, először Hermann Abendroth, másodsor Herbert Winkler vezényletével.¹⁸

A Színházi nyitány és bemutatója, valamint önálló műként való propagálása hátterében állhatott az is, hogy Kodály 1932-ben ünnepelte ötvenedik születésnapját, s az Universal Edition, amellyel Kodály 12 évvel korábban, Bartók Béla közbenjárása révén kötött szerződést,¹⁹ ezt az ünnepi alkalmat arra használta fel, hogy népszerűsítse Kodály művészetét és személyiségét. Az Anbruch folyóiratban Kodályt ifjúkori ismerőse, a zenetoretikus-zongoraművész Rudolf Réti köszöntötte.²⁰ Úgy tűnik, az Universal Edition jelentősen növelni kívánta Kodály nemzetközi reputációját, ami elsősorban épp azáltal vált lehetővé, hogy 1932-ben már megfelelő számban álltak rendelkezésre reprezentatívnak tekinthető zenekari művek a zeneszerző tollából.

Amikor Kodály 1920. augusztus 26-án aláírta szerződését az Universal Editionnal, a két fél abban egyezett meg, hogy a komponista kilenc kompozíciót készít elő nyomtatásra.²¹ Ezek – Kodály első alkotói korszaka tájékozódásának megfelelően – kamara- és zongoraművek, illetve magyar költők verseire készült dalok voltak.²² Mindez azt jelenti, hogy a kiadó Kodály művei esetében csak meglehetősen szűk piaccal számolhatott. Az 1923-ban komponált Psalmus Hungaricus nagy sikere azonban megváltoztatta ezt a helyzetet. A Zsoltár először 1926. június 17-én szó-

¹⁴ Legány–Legány, i. m. (6. lábjegyzet), 194.

¹⁵ A Bécsi Szimfonikusok www.wiener-symphoniker.at/archiv/konzert/pid/000000e9h58h00011d50 honlapja hangverseny-adatbázisa alapján (utolsó megtekintés: 2012. június 4.).

¹⁶ Legány–Legány, i. m. (6. lábjegyzet), 194.

¹⁷ *Anbruch. Monatsschrift für moderne Musik* 9–10 (Dezember 1932): 222.

¹⁸ <http://www.wiener-symphoniker.at/archiv/konzert/pid/000000e9h58h00011d50> (utolsó megtekintés: 2012. június 4.).

¹⁹ Rudolf Klein, „Kodály és az Universal Edition”, in *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére*, szerk. Bónis Ferenc (Budapest: Zeneműkiadó, 1977), 136–150. 137.

²⁰ Rudolf Réti, „Gruß an Kodály”, *Anbruch. Monatsschrift für moderne Musik* 9–10 (Dezember 1932): 189–190. Réti köszöntője után Tóth Aladár életmű-ismertetése olvasható: 191–193.

²¹ Klein, i. m. (18. lábjegyzet), 137.

²² I.h.

lalt meg Zürichben, az IGMN-fesztiválon,²³ s ezt követően számos jelentős karmester – köztük Toscanini, Mengelberg és Abendroth – tűzte műsorára a kompozíciót.²⁴ A Musikvereinsaalbeli bécsi bemutatón, 1926. november 6-án Anton von Webern vezényelt.²⁵

Joggal várták tehát a karmesterek, hogy új zenekari Kodály-művekkel bővíthessék repertoárjukat. 1926 táján azonban a zeneszerző még nem rendelkezett ilyenekkel. Valójában csak a nemzetközi siker és talán a kiadó nyomása készítette arra, hogy zenekarra komponáljon. Mindez magyarázatot ad arra is, hogy első zenekari kompozíciói miért átdolgozások. Az 1927 és 1933 között összeállított hat zenekari műve közül Kodály hármát a Hány Jánosból emelt ki: a Hány-szvit mellett, amely műfajának megfelelően – hasonlóan Bartók Fából faragott királyfi- és Csodálatos Mandarin-szvitjéhez, valamint Berg Lulu-szvitjéhez – promóciós céllal készült, Kodály a daljátékból kölcsönözte a Balettzene és a Színházi nyitány zenéjét is.²⁶ A Marosszéki táncok sorozatát először zongorára képzelte el, és csak 1929-ben vállalkozott meghangszerelésére. 1906-os diplomamunkáját, a Nyári estét – Arturo Toscanini kérésére – 1929-ben dolgozta át. Életművében tehát az 1933-ban komponált Galántai táncok sorozata az első önálló zenekari mű.

Az Universal Edition láthatóan manipulálta a Kodály-bemutatókkal kapcsolatos adatokat, mivel a kiadó sokkal jelentősebbnek akarta láttatni Kodály nemzetközi sikerét, mint amilyen az valójában volt. A Hány-szvitet például Fleischer Antal mutatta be az Orquesta Pau Casals élén Barcelonában, 1927. március 14-én, a kiadó azonban a New York-i Filharmonikusok Willem Mengelberg irányította előadását (1927. december 27.) hirdette bemutatóként.²⁷ Ugyanez történt a Fritz Busch és a Drezdai Staatskapelle 1930. november 28-i Marosszéki táncok bemutatójával, amelyet az Universal Edition Toscanini és a New York-i Filharmonikusok nevéhez kapcsolt.²⁸ Hermann Scherchen pedig úgy tudta, ő vezényelte Winterthurban a Színházi nyitány ősbemutatóját.²⁹

Nyilvánvaló mindebből, hogy zenekari stílusát Kodály csak a Psalmus Hungaricus sikerét követően alakította ki. A Színházi nyitány, amelyet Szabolcsi Bence 1928-ban a mű egyik első kritikusaként „Kodály legnagyobb szimfonikus alkotása”-ként és „az új magyar zene monumentális főműveinek egyik leghatalmasabbja”-ként, illetve „Kodály grandiózus nemzeti reformációjának megtestesüléseként” aposztrofált,³⁰ valójában e zenekari stílus kialakításának első dokumentuma, bizo-

²³ Eőszte, i. m. (8. lábjegyzet), 110–111.

²⁴ Breuer, Kodály-kalauz, i. m. (3. lábjegyzet), 123.

²⁵ Kodály és Bécs kapcsolatához lásd Breuer János tanulmányát: „Zoltán Kodály und Wien”, *Österreichische Musikzeitschrift* 11 (November 1972), 581–587.

²⁶ A Balettzenét Kodály a Hány Sárkánytáncból alakította ki. Breuer, Kodály-kalauz, i. m. (3. lábjegyzet), 150–151.

²⁷ Breuer, i. m. 145.

²⁸ I.h.

²⁹ Breuer, i. m., 153.

³⁰ Szabolcsi, A Hány János új számai, i. m. (2. lábjegyzet), 84.

Expozíció 1–101			Kidolgozás 102–239	Visszatérés 240–341			Kóda 341–420
Ft	Mt	Zt		Ft	Mt	Zt	
1–32	33–86	87–101	Téma/1 114-től	240–	275–	319–	Téma/1 341–368
a-moll	fisz-moll	G-dúr → Fisz-dúr	Téma/2 182-től	274	318	341	A-dúr
				elhangolt	Desz- dúr/cisz-	B-dúr →	Téma/2 369–384
				Esz-dúr	dúr/cisz-	→	cisz-moll
				felé	moll	A-dúr	Főtéma 385–420
							A-dúr

1. táblázat. A Színházi nyitány forma felépítése

nyos értelemben kísérleti alkotás. A mű experimentális jellege lehetett az oka annak, hogy a legtöbb kritikus nem volt annyira lelkes, mint Szabolcsi. Jemnitz Sándor például nem röstellte megírni: „erről a nyitányról nem számolok be szívesen [...]. Ez a nyitány valóban nagyon gyöngye szerzemény. [...] A túlságosan elnyújtott darab egymás mellé rakott, de egymástól merőben idegen ötletekből tevődik össze, s noha a repríz az egészet szonátaformává kerekíti le, a részlet mégis inkább potpourrihoz hasonlít. Maga a klasszicizálóan szigorú ismétlés sem hat meggyőzően, hanem inkább csak külsőségesen...”³¹ A Színházi nyitány 1932 októberi winterthuri előadását megelőzően az ottani karmester, Hermann Scherchen is hosszasan panaszkodott későbbi feleségének szóló levelében a darabról, mondván: Kodály műve – rossz.³²

A Hány-nyitány átminősítését Színházi nyitánnyá az tette lehetővé, hogy az előjáték és a daljáték között csak csekély tematikai kapcsolat áll fenn. A Nyitány mindössze összefoglalja a Hány János poétikai üzenetét. Mint arra Jemnitz is utalt, a nyitány szonátaformában íródott, de Jemnitz vélekedésével ellentétben a témák szoros rokonságban állnak egymással (1. táblázat). A fő- és melléktéma ugyanannak a magyar, kvintekre épülő témának a két alakját képviseli. A főtéma férfias-heroikus, a melléktéma nőies-lírai. A főtéma hősiességét jelzi a Kodály által egyébként máshol nem használt „eroico ma cantabile” előadási utasítás is.³³ A zárótématerület verbunkos motívuma pedig a melléktéma skáláiból bontakozik ki.

A nyitány nem követi a szonátaforma tankönyvi szabályait, hiányzik ugyanis belőle a *double return*, azaz csak a főtéma tér vissza a reprízben, a hangnem nem. Kodály meghatározott hangnemi tervvel dolgozik: a mű a-mollban kezdődik, azaz a Psalmus Hungaricus alaphangnemében. A tematika is a Psalmus zenekari bevezetőjének tragikus magyar hangjára utal. Kodály azonban nem marad meg ennél a

³¹ Jemnitz Sándor, „Operaház”, in *Jemnitz Sándor válogatott zenekritikái*, szerk. Lampert Vera (Budapest: Zeneműkiadó, 1973), 123–124.

³² Hermann Scherchen, *...alles hörbar machen. Briefe eines Dirigenten. 1920–1939*. Hrsg.: Eberhardt Klemm (Berlin: Henschelverlag, 1976), 172.

³³ 12. után kettővel (249. ütem).

hangvételnél: a lírai melléktéma fisz-mollban szólal meg, s ez a fisz-moll lesz később a kidolgozás hangneme is. A zárótema-terület viszont G-dúrba tér ki. A visszatérés ugyanezt a modulációs folyamatot szólaltatja meg transzponálva: az elhangolt, Esz-dúr felé hajló főtéma után a melléktéma Desz-dúrban, később az enharmonikusan rokon cisz-mollban hangzik el, míg a zárótematerület B-dúrban. A zárlat – követve az expozíció példáját – A-dúrba csúszik le. A hangnem tehát nem idézi vissza a kezdet tragikus a-mollját.

Kodály szonátaformájának másik sajátossága a hosszú kóda, amely a kidolgozásból veszi témáit. Mindkét formarész két verbunkos-téma váltogatására épül. Az első téma a Galántai táncok egyik témájának rokona,³⁴ míg a második katonazenekari emlékeket ébreszt. Kodály itt ütőhangszereket, zongorát, fuvolát és piccolót használ. Hasonló hangszerelési megoldással találkozunk a Marosszéki táncok fináléjában, ahol egy piaci jelenet részeként katonazenekar szólal meg, és a kürtök népies műdalt játszanak. A kürtök szerepét a Színházi nyitányban a harsonák veszik át.³⁵

Ez a hangszerelési fogás lehetővé teszi Kodály számára, hogy különböző zenei rétegek összekapcsolásával kollázst hozzon létre. A kollázstechnika alkalmazásának alapját természetesen a kontrapunktikus gondolkodás teremti meg, ami elsősorban a kidolgozásban érvényesül. A kontrapunktikus mozgás – mint később a Concertóban és a Szimfóniában³⁶ – orgonaponthoz társul. A kidolgozás vezet el a kompozíció csúcspontjához is, ahol a kötött kontrapunkt egy fuvola-improvizációban oldódik fel. Kodály ezt az improvizatív hangot 1905-ben komponált Adagiójától kezdve a bús magyar képéhez társította. Ez az improvizáció az egyetlen tényleges idézet a daljátékból, ahol ez a „Tiszán innen, Dunán túl”-szakasz végén csendül fel. Ez a szakasz később a Hány-szvit 3. tétele lett. A verbunkos-hang, amely először a zárótema-területen jelenik meg, és a kidolgozásban válik uralkodóvá, a két táncsorozat, illetve a Hány Intermezzo sajátja.

Feltűnő módon a Színházi nyitányban csak magyar tematikájú témák szólalnak meg, habár autentikus népzene nem jelenik meg benne. A pontozott ritmusok, a tipikus hangszeres formulák, a pentatóniára hajló dallamok mind-mind egy modern magyar zenekari stílus létrehozásának szándékára utalnak. Szabolcsi Bence kétségtelenül túlzott, de nem tévedett, amikor a kompozíció rejtett üzenetét a magyarsággal kapcsolta össze. A Színházi nyitányban megjelenő jellegzetes zenei megoldások – a Kodály-életmű központi eljárásai, amelyek későbbi zenekari műveit jellemzik – első megfogalmazásként ebben a darabban jelennek meg: a férfi-nő viszony a tematikusan rokon fő- és melléktéma alakjában, a haza zenei megfogalmazása a hangsúlyosan magyar tematika segítségével, az I. világháború tragédiája,

³⁴ Színházi nyitány: 114. ütemtől, Galántai táncok: 303. ütemtől.

³⁵ Színházi nyitány: 18-tól, Marosszéki táncok: 319–327.

³⁶ Színházi nyitány: 132–185. *F* orgonapont 185–210. *B* orgonapont, Concerto: 347–350. *G* orgonapont, 351–361. *Fisz* orgonapont, Szimfónia, III. tétel: 411–425. *A* orgonapont, 426–435. *G* orgonapont.

amelyet a kollázsszerű katonazenekari hangvétel idéz meg, illetve a nemzet szenvedése, amelyet a hangszeres improvizáció állít elénk, vezérgondolatként jelennek meg Kodály mindegyik későbbi, érett zenekari kompozíciójában.

Kétségtelen, hogy a későbbi művek – a két táncsorozat, a Páva-variációk, a Concerto – sokkal hatásosabban foglalják össze a kodályi gondolatot, s hozzájuk képest a Színházi nyitány csupán experimentum. Ráadásul a bécsi ősbemutatóra későn is került sor, mivel az érett művek egy jelentős része 1932-re már ismertté és népszerűvé vált. Talán ez az oka annak, hogy a Színházi nyitány szinte sohasem hangzik el hangversenyeken, és többnyire a Hány-előadásokról is elmarad. Mégis kulcsműként kell rá tekintenünk, mert benne Kodály Zoltán először tett kísérletet arra, hogy a zenekari nyelvén fogalmazza meg gondolatait saját életéről és hazájának sorsáról.

ANNA DALOS

Háry's journey to Vienna.
The premier of Zoltán Kodály's *Theatre Overture*

The *Theatre Overture* of Zoltán Kodály was first performed as an independent composition in Vienna on 29th March 1932, at one of the famous concerts of the *Gesellschaft der Musikfreunde*. The piece is a concert version of the overture to the musical play *Háry János* to which Kodály composed a new ending in order to make it an independent symphonic composition. The article examines the circumstances of the premier of the work and gives an overview of its different versions. The production of this concert version was by no means independent from the increasing international reputation of Kodály's music, in which his publisher, the Universal Edition played a great role. While in the 1920s Kodály wrote mainly chamber, piano music and songs for his publisher, after 1926 the international success and perhaps the publisher's request urged him rather to compose for orchestra. Several transcriptions from the period, including the *Theatre Overture*, indicate this change of attitude. Although it was qualified by Szabolcsi as Kodály's greatest symphonic work, the overture is rather an early document of the formation of his symphonic style, and as such, it can be regarded as an experimental work. The article gives a formal and musical analysis of this pioneering symphonic composition, pointing to features that played a decisive role in his later orchestral works as well.